

λόγου τοῦ ἀνοίχθηκε μὲ τὰ συγγράμματα τοῦ Πλωτίνου. Ἰδῶ μέσα ἐβεβαιώθηκε γιὰ τὴν ὑπόστασι τῆς ψυχῆς ὡς ἀρχῆς λογικῆς. Ἀλλὰ ἐδῶ ἐπίσης ἐγνώρισε ὅτι ὑπάρχει κάτι πέρα ἀπὸ τὴν ψυχὴ, τὸ "Ἐν, τοῦ Πλωτίνου. Ἡ ἐπιστροφή τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ "Ἐν, ἡ ἔνωσις, εἶναι ὁ τελικός τῆς προορισμός. "Ὅταν τώρα ἀκοῦμε τὸν Αὐγουστῖνο, νομίζομε ὅτι διαβάζομε Πλωτῖνο. « Θέλω νὰ προχωρήσω λοιπὸν πέρα καὶ ἀπὸ ἐκείνη τὴ δύναμη τῆς φύσεώς μου καὶ κατὰ βαθμίδες νὰ ἀνέβω σ' ἐκεῖνον, ποὺ μὲ ἐδημιούργησε ».

Τὸ χῶρις τοῦτο τοῦ Αὐγουστίνου καθὼς καὶ τὰ ἀμέσως προηγούμενα θυμίζουσι πολὺ ὅσα λέγει ὁ Πλωτῖνος: « Πολλάκις ἐγειρόμενος εἰς ἑμαυτὸν ἐκ τοῦ σώματος καὶ γινόμενος τῶν μὲν ἄλλων ἔξω, ἑμαυτοῦ δὲ εἰσω, θαυμαστὸν ὄρων κάλλος, καὶ τῆς κρείττονος μοίρας πιστεύσας τότε μάλιστα εἶναι, ζωὴν τε ἀρίστην ἐνεργήσας καὶ τῷ θεῷ εἰς ταῦτόν γεγεννημένος καὶ ἐν αὐτῷ ἰδρυθεὶς εἰς ἐνέργειαν ἐλθὼν ἐκείνων ὑπὲρ πᾶν τε ἄλλο νοητὸν ἑμαυτὸν ἰδρύσας, μετὰ ταύτην τὴν ἐν τῷ θεῷ στάσιν εἰς λογισμὸν ἐκ νοῦ καταβάς, ἀπορῶ πῶς ποτε καὶ νῦν καταβαίνω καὶ ὅπως ποτέ μοι ἔνδον ἡ ψυχὴ γεγένηται τοῦ σώματος, τοῦτο οὐσα, οἶον ἐφάνη καθ' ἑαυτήν, καίπερ οὐσα ἐν σώματι ».

Ὁ Αὐγουστῖνος χαίρεται τώρα τὸν κόσμον τοῦ πνεύματος. Ἡ ψυχὴ καὶ οἱ δυνάμεις τῆς τὸν σαγηνεύσουν. Ἀπὸ τίς δυνάμεις τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ μνήμη ποὺ τὸν καταπλήσσει ὡς γεγονός. « Καὶ καταφθάνω στοὺς λειμῶνες καὶ τὰ εὐρύχωρα ἀνάκτορα τῆς μνήμης, ὅπου εὐρίσκονται οἱ θησαυροὶ ἀναριθμητῶν εἰκόνων ». Θαυμάζει ὅτι ἡ ψυχὴ ἔχει τὴ δύναμη νὰ θυμᾶται, ἀλλὰ ἀκόμα περισσότερο τὸν καταπλήσσει τὸ γεγονός ὅτι ἡ ψυχὴ ἀνακαλεῖ μὲ τὴν κρίσιν τῆς τίς εἰκόνες ποὺ θέλει. Καθὼς ἔρχονται οἱ εἰκόνες ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ψυχῆς ἐνώπιον τῆς μνήμης ἡ κρίσις κρατάει ἐκεῖνες ποὺ χρειάζεται γιὰ τὸν συγκεκριμένο σκοπὸ, τίς ἄλλες τίς ἀποδιώχνει. "Ὅλες ὅμως, ὅταν ἔρχονται, εἶναι σὰν νὰ θέλουν νὰ ἐρωτήσουν « μήπως εἴμεθα ἐμεῖς ». Ἡ κριτικὴ ὅμως δύναμη παραμερίζει ὅσες δὲν χρειάζεται: « αὐτὲς τίς ἀποδιώχνω μὲ τὸ χέρι τοῦ πνεύματός μου ἀπὸ τὰ μάτια τῆς μνήμης μου, ἕως ὅτου ἀναφανῆ ἀπὸ τὴν ὁμίχλη ὅ,τι ζητάω καὶ ἀπὸ τὸ σκότος ἐλθῆ στο φῶς ». Θαυμάζει ἀκόμα ὁ Αὐγουστῖνος τὴ διακριτικὴ δύναμη τῆς μνήμης: « Σ' ἐκείνους τοὺς χώρους τῆς μνήμης εἶναι ὅλα μὲ ἀκρίβεια τὸ ἓνα ἀπὸ τᾶλλο χωρισμένον, κατὰ κατηγορίας τακτοποιημένον καὶ διατηρημένον ». Οἱ εἰκόνες ὅμως τῶν πραγμάτων εἶναι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράγματα: μὲ τὰ αἰσθητήρια λαμβάνομε μόνον εἰκόνες. « Δὲν εἶναι τὰ ἴδια τὰ πράγματα ποὺ ἔρχονται μέσα μας, ἀλλὰ μόνον οἱ εἰκόνες τῶν πραγμάτων ποὺ ἀντιλαμβανόμεθα . . . Ποιὸς ὅμως μπορεῖ νὰ εἰπῆ πῶς ἐσχηματίσθησαν αὐτὲς οἱ εἰκόνες, ἀν καὶ γνωρίζομε,

διὰ μέσου ποίων αισθήσεων συλλαμβάνονται και έναποτίθενται εἰς τὸ ἐσωτερικό μας ; »

Ἡ νεοπλατωνική ἔννοια τῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία εἶναι γνησίως πλατωνική ὡς πρὸς τὸ γνωσιολογικό της τουλάχιστον μέρος, ἀποτελεῖ τὴ βάση γιὰ ὅλα ὅσα γράφει ὁ Αὐγουστῖνος περὶ μνήμης. Τὸ κύριο εἶναι ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι μία καὶ ἀδιαίρετη, ἀν καὶ χρησιμοποιοεῖ πολλοὺς τρόπους αἰσθήσεως διὰ τοῦ σώματος, ὅτι δὲν χάνει τὴν ἐνότητά της μ' ὅλη τὴ διαφορὰ τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν εἰκόνων. «Καὶ κατὰ τὴ θεώρηση τῶν εἰκόνων ποὺ ἀντιλαμβανόμεθα διὰ τῶν ὀφθαλμῶν δὲν ὑπείσέρχονται ἤχοι, ὥστε νὰ μᾶς παρενοχλήσουν, ἀν καὶ αὐτοὶ εὐρίσκονται κάπου ἐκεῖ στὴ μνήμη καὶ διατηροῦνται παράμερα. Καὶ αὐτοὺς τοὺς ἀνακαλῶ, ὅταν θέλω, καὶ ἀμέσως εἶναι παρόντες... Ἐπίσης φέρνω στὴ μνήμη μου κατὰ βούληση ἄλλες ἐντυπώσεις, ποὺ διακομίζουσι οἱ ἄλλες αἰσθήσεις καὶ τὶς προσκομίζουσι οἴκαδε. Ἔτσι διακρίνω τὸ ἄρωμα τῶν κρίνων ἀπὸ τὸ ἄρωμα τῶν μενεξέδων, δίχως νὰ ὀσφραίνωμαι τῷ ὄντι κάτι». Ὁ Πλωτῖνος λέγει σχετικῶς : «Δεῖ τοίνυν τοῦτο ὡσπερ κέντρον εἶναι, γραμμὰς δὴ συμβαλλούσας ἐκ περιφερείας κύκλου τὰς πανταχόθεν αἰσθήσεις πρὸς τοῦτο περαίνειν, καὶ τοιοῦτον τὸ ἀντιλαμβανόμενον εἶναι, ἐν ὄντως ». Πρόκειται γιὰ τὴν ἐνότητα τοῦ αἰσθάνεσθαι καὶ τοῦ συνειδέναί. Κατὰ νεοπλατωνικὸν τρόπο ὀρίζει ἐπίσης ὁ Αὐγουστῖνος τὸ διανοεῖσθαι. Ἡ διάνοια ἐνώνει τὰ πολλὰ εἰς ἓν, σύμφωνα μὲ κριτήρια. Τὰ πολλὰ «πρέπει» ἀπὸ σκόρπια ποῦ εἶναι νὰ συλλεχθοῦν. Αὐτὴν τὴν ἐνέργεια ἔρχεται νὰ δηλώσῃ τὸ cogitare (διαννοοῦμαι). Γιατὶ τὸ cogitare εἶναι τὸ ἴδιο ὅπως τὸ cogere (συλλέγω). Σκέπτομαι λοιπὸν σημαίνει ἐνώνω πολλὰ εἰς ἓν, σύμφωνα μὲ ὠρισμένα κριτήρια.

Ὁ Αὐγουστῖνος χωρίζει περαιτέρω τὶς καθαρὰς ἔννοιες ἀπὸ τὶς ἐμπειρικές, καὶ ὡς παραδείγματα καθαρῶν ἐνοιῶν ἀναφέρει τὶς ἔννοιες τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τοῦ χώρου καθὼς καὶ τοὺς ἀναριθμήτους νόμους αὐτῶν. «Καμμία ἀπ' αὐτῆς τὶς ἔννοιες δὲν στηρίζεται σὲ ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων τοῦ σώματος, γιατί αὐτῆς δὲν ἔχουν οὔτε χρῶμα οὔτε ἤχο οὔτε ὀσμή οὔτε γεύση, οὔτε ἐπενεργοῦν καθόλου στὴν ἀφή ». Εἶναι καὶ ἐδῶ πλατωνικός. «Οἱ λέξεις ἤχοῦν ἄλλιῶς στὰ Ἑλληνικά, ἄλλιῶς στὰ Λατινικά, οἱ ἔννοιες ὁμως καὶ οἱ νόμοι δὲν εἶναι οὔτε ἑλληνικοὶ οὔτε λατινικοί, οὔτε ἀνῆκουν σὲ καμμιά ἄλλη γλῶσσα». Ἐδῶ νομίζομε ὅτι ἀκοῦμε ἀντίστοιχες παρατηρήσεις τοῦ Πλάτωνος. «Εἶδα γραμμὰς χαραγμένες ἀπὸ καλλιτέχνες, λεπτὲς ὅσο ὁ ἰστός τῆς ἀράχνης· οἱ μαθηματικὲς ὁμως γραμμὰς εἶναι ὀλοτελῶς διαφορεῖς, δὲν εἶναι ἐκτυπα γραμμῶν, ποὺ μοῦ

δείχνει τὸ σωματικὸ μου ὄμμα... Εὐρῆκα βέβαια καὶ σχέσεις ἀριθμῶν σὲ ὅλες τὶς ἀντιλήψεις πού ἔχω διὰ τῶν αἰσθήσεων... ἀλλὰ ἐκεῖνοι οἱ καθαροὶ ἀριθμοί, μὲ τοὺς ὁποίους μετᾶμε, εἶναι κάτι ἄλλο· δὲν εἶναι εἰκόνες τῶν αἰσθητηριακῶν ἀντιλήψεων καὶ γι' αὐτὸ ὑφίστανται χωριστά. Μπορεῖ νὰ γελάσῃ γιὰ ὅ,τι λέγω ὅποιος δὲν γνωρίζει αὐτοὺς τοὺς ἀριθμούς· τὸν οἰκτεῖρω ἂν γι' αὐτὸ μὲ περιγελάσῃ». Ὁ πλατωνισμὸς τοῦ Αὐγουστίνου εἶναι ἐδῶ ὀλοκάθαρος. Οἱ ἀριθμοὶ εἶναι καθαρὰ νοήματα — πέρα ἀπὸ τὰ σύμβολα μὲ τὰ ὁποῖα τοὺς ὑποδηλώνομε. Τὰ σύμβολα τῶν ἀριθμῶν ἀνήκουν στὸν αἰσθητὸ κόσμο, ἐνῶ τὰ νοήματα ἀνήκουν στὸν νοητὸ κόσμο.

Ἄν ὅμως εἶναι θαυμαστό, ὅτι ἡ μνήμη διατηρεῖ μέσα της ὅλα τὰ νοήματα καὶ ὅλους τοὺς νόμους, τὸ ἀκόμα θαυμαστότερο εἶναι ὅτι ἡ μνήμη ἔχει καὶ μνήμη γιὰ τὸν ἑαυτὸ της. Τὶ γίνεται ὅμως ὅταν μιλάμε γιὰ λήθη, τί εἶναι ἡ λησμοσύνη; «Ὅταν μιλάω γιὰ τὴ λήθη καὶ ταυτόχρονα ξέρω, γιὰ ποῖο πράγμα μιλάω, πῶς ἀλλιῶς μπορῶ νὰ τὸ ἀναγνωρίσω, παρὰ μὲ τὸ ὅτι θυμᾶμαι ὅτι τὸ λησμόνησα; Δὲν ἐννοῶ τὸν ἦχο τῆς λέξεως, ἀλλὰ τὸ πράγμα πού συμβολίζεται μὲ τὴ λέξη. Ἄν εἶχα λησμονήσει αὐτὸ τὸ πράγμα, τότε θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ καταλάβω τὴ σημασία ἐκείνου τοῦ λεκτικοῦ ἤχου. Ὅταν ἔχω μνήμη γιὰ τὴν ἴδια τὴ μνήμη, τότε εἶναι ἡ ἴδια ἡ μνήμη παρούσα ἀφ' ἑαυτῆς. Ὅταν ὅμως θυμᾶμαι ὅτι ἐξέχασα, τότε εἶναι παρούσα καὶ ἡ μνήμη καὶ ἡ λήθη· ἡ μνήμη εἶναι παρούσα γιὰτὶ μ' αὐτὴν θυμᾶμαι, ἡ λήθη ὅμως εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς μνήμης... Ὡστε καὶ ἡ λήθη διατηρεῖται ὡς γεγονός ἀπὸ τὴ μνήμη». Μὲ ἄλλα λόγια θυμᾶμαι ὅτι λησμονῶ, γνωρίζω ὅτι δὲν θυμᾶμαι κάτι. Αὐτὸ τὸ γεγονός τὸ συγκρατεῖ ἀκριβῶς ἡ μνήμη. Ὁ Αὐγουστίνος εἶναι ἀκούραστος σ' αὐτὰ τὰ προβλήματα, μοχθεῖ ἀδιάκοπα. «Καταπονοῦμαι βέβαια ἐδῶ, Κύριε, καὶ καταπονοῦμαι μέσα μου. Ἐγὶνα στὸν ἑαυτὸ μου γῆ τῆς δυσκολίας καὶ τοῦ ἰδρώτος. Γιατὶ τώρα δὲν ἐρευνῶ τὰ διαστήματα τοῦ οὐρανοῦ οὔτε μετρῶ τὶς ἀποστάσεις τῶν ἀστρῶν οὔτε ἐνδιαφέρομαι νὰ μάθω τί κρατάει τὴ γῆ στὴν ἰσορροπία της. Εἶμαι ἐγὼ ὁ ἴδιος, ὁ ὁποῖος ἀναμιμνήσκεται τὸν ἑαυτὸ του, εἶμαι ἡ ψυχὴ, τὸ πνεῦμα». Τὸ χωρίο αὐτὸ θυμίζει τὸν Φαίδωνα, θυμίζει τὸ μέρος ἐκεῖνο, ὅπου ὁ Πλάτων περιγράφει πῶς ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς φύσεως ἐστράφη πρὸς τὴ θεωρία τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ λόγου. Ὁ Αὐγουστίνος λέγει: «Δὲν εἶναι νὰ θαυμάζω ἂν μοῦ εἶναι αὐτὸ μακριὰ ποῦ δὲν εἶμαι ἐγὼ ὁ ἴδιος (δηλαδή τὰ φυσικά). Τὶ μοῦ εἶναι ὅμως ἐγγύτερα παρὰ ἐγὼ ὁ ἴδιος στὸν ἑαυτὸ μου;» Ἡ στροφή πρὸς τὴν ἐσωτερικότητα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἐδῶ τὸ μεγάλο γεγονός. Αὐτὴν τὴν ἐσωτερικότητα τοῦ πνεύματος χαίρεται καὶ θαυμάζει τώρα ὁ χριστιανός. «Μεγάλη εἶναι

ή δύναμη εκείνη τῆς μνήμης, μία άγνωστη δύναμη, ή όποία μου προξενεί άγια φρίκη, μία βαθειά και άμέτρητη πολλαπλότητα. Και αυτό είναι τó πνεύμα μου, και έγώ ό ίδιος είμαι τó πνεύμα. Τι είμαι λοιπόν, Θεέ μου; »

Άλλά ό Αύγουστίνος τείνει νά προχωρήσει πέρα από τόν κόσμο τῆς μνήμης, γιατί ή μνήμη δέν είναι ή άληθινή άθανασία. « Θέλω νά προχωρήσω πέρα και άπ' αυτήν τή δύναμη τῆς μνήμης, θέλω νά πάω πέρα άπ' αυτήν, για νά φθάσω σέ Σένα, Θεέ μου, γλυκό μου φώς, dulce lumen. Θέλω ν' ανέβω με τó πνεύμα μου εκεί επάνω σέ Σένα, ό όποιος μένεις αναλλοίωτος. Θέλω νά προχωρήσω πέρα από τή δύναμη που όνομάζεται μνήμη, για ν' άγγίξω Έσένα... γιατί μνήμη έχουν και τά ζώα και τά πτηνά, άλλιώς δέν θά μπορούσαν νά ξαναβρούν τά καταφύγια τους και τίς φωλιές τους». Ό πόθος αυτός είναι ό πόθος τῆς άληθινῆς άθανασίας, τῆς αιώνιας ζωῆς. « Πώς πρέπει νά Σε ζητήσω λοιπόν, Κύριε; Γιατί όταν ζητώ Έσένα, τόν Θεό μου, ζητώ τήν μακάρια ζωή. Θέλω λοιπόν νά Σε ζητήσω, για νά ζήση ή ψυχή μου. Γιατί τó σώμα μου ζῆ από τήν ψυχή μου και ή ψυχή μου ζῆ από Σένα». 'Η επιστροφή όμως τῆς ψυχῆς στήν πηγή της κατορθώνεται με τήν ανάμνηση, γιατί ή ψυχή πρέπει νά έχη κάποτε γνωρίση εκείνο που ζητάει τώρα με τόση λαχτάρα, δηλαδή τή μακάρια ζωή. 'Η πλατωνική θεωρία τῆς ανάμνησεως είναι και για τόν Αύγουστίνο ή βάση τῆς επιστροφῆς τῆς ψυχῆς στήν πηγή της. « Δέν είναι ή αιώνια ζωή αυτή, τήν όποίαν όλοι ποθοῦμε και τήν όποίαν κανείς δέν θέλει νά απολάκτιση; Ποῦ τήν είδανε, ώστε νά αισθάνωνται τόσον έρωτα πρὸς αυτήν; Άσφαλώς τήν κατέχομε με κάποιο τρόπο, πώς, αυτό δέν τó ξέρω. 'Η ευδαιμονία αυτή είναι γνωστή σέ όλους τούς ανθρώπους. Γιατί, αν ήταν δυνατόν νά τούς ρωτήση κανείς όλους μονομιᾶς, αν θέλουν νά είναι ευδαίμονες, δίχως άμφιβολία θά έλεγαν όλοι ναί. Τοῦτο όμως θά ήταν άδύνατο, αν δέν είχαν τó πράγμα τó ίδιο, τó όποϊον έπισημαίνουν με αυτό τó όνομα, μέσα τους... Ποῦ λοιπόν και πότε έγνώρισα τήν ευδαιμονισμένη ζωή, ώστε τώρα νά τήν θυμάμαι, νά τήν αγαπῶ και νά τήν λαχταρῶ; » 'Η ευδαιμονισμένη όμως αυτή ζωή είναι ή χαρά που έχει κανείς για τήν άλήθεια. 'Η χαρά πάλι για τήν άλήθεια είναι ή χαρά για τόν Θεό, γιατί αυτός είναι ή άλήθεια. Αυτόν τήν άλήθεια τήν ζητοῦν και τήν αγαποῦν κατά βάθος όλοι. « Πολλούς έγνώρισα, που ήθελαν ν' άπατήσουν, κανέναν όμως, ό όποιος νά ήθελε ν' άπατηθῆ ».

Τό άδυσώπητο όμως έρώτημα είναι: γιατί ή « άλήθεια γεννάει τó μῖσος... Γιατί ό 'Υιός Σου, όταν αυτός τούς εκήρυξε τήν

ἀλήθεια, ἐμισήθηκε ἀπ' αὐτούς, ἀφοῦ αὐτοὶ ἀγαποῦν τὴν εὐδαι-
 μονισμένη ζωὴ, καὶ αὐτὴ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἢ χαρὰ γιὰ
 τὴν ἀλήθεια ; » Ἡ ἀπάντηση εἶναι, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἀγαποῦν τὴν ἀλή-
 θεια ὄχι κατακάθαρα, ἀλλὰ μαζί με ὅσα ἄλλα ἐπιθυμοῦν. Θέλουν καὶ
 ὅσα ἄλλα ἐπιθυμοῦν καὶ ἀγαποῦν νὰ εἶναι καὶ αὐτὰ ἀλήθεια. Ὁ Αὐ-
 γουστίνος δοξάζει τὸν Θεὸ καὶ θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ του εὐτυχισμένο,
 γιὰτὶ ἀπὸ τὸν καιρὸ πού ἐγνώρισε τὸν Θεὸ, τοῦ ἔμεινε βαθιὰ χαραγμένος
 στὴ μνήμη του, καὶ ὅτι τὸν εὐρίσκει ἐκεῖ μέσα, ὅταν τὸν ἀναζητῇ.
 « Αὐτὴ εἶναι ἡ ἅγια ἡδονή μου. Ἐσὺ μοῦ τὴν ἐχάρισες. *Hae sunt
 sanctae deliciae meae, quas donasti mihi* ». Ἀλλὰ ποῖο εἶναι τὸ
 μέρος τῆς μνήμης, ὅπου ἐδρεύει ὁ Θεός ; « Καταδέχθηκες νὰ κατοικῆς
 μέσα στὴ μνήμη μου. Ἀλλὰ σὲ ποῖο μέρος τῆς κατοικεῖς, αὐτὸ εἶναι
 πού συλλογίζομαι ἀκόμα. Γιατὶ ὅταν Σὲ στοχάσθηκα, ἐπῆγα πέρα
 ἀπ' ἐκεῖνα τὰ μέρη, πού τὰ ἔχουν καὶ τὰ ζῶα, γιὰτὶ μέσα σ' ἐκεῖνα
 τὰ μέρη ἀνάμεσα στὶς εἰκόνες τῶν σωματικῶν πραγμάτων δὲν Σὲ
 εὐρήκα. Ἦλθα στὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς μνήμης, ὅπου ἔχω ἐμπιστευθῆ
 τίς συγκινήσεις τῆς ψυχῆς μου, ἀλλὰ καὶ ἐδῶ δὲν Σὲ εὐρήκα. Καὶ
 ἐπῆγα βαθύτερα πρὸς τὰ μέσα ὡς τὴν ἕδρα τοῦ πνεύματός μου,
 τὴν ὁποῖαν ἔχει τοῦτο ἐν τῇ μνήμῃ, γιὰτὶ καὶ τὸ πνεῦμα θυμᾶται τὸν
 ἑαυτό του, ἀλλὰ οὔτε ἐκεῖ δὲν ἦσυνα. Γιατὶ, ὅπως δὲν εἶσαι ἡ εἰκόνα
 ἀπὸ κάτι σωματικὸ ἢ ἡ συγκίνηση ἑνὸς πνεύματος..., ἔτσι δὲν εἶσαι
 οὔτε τὸ ἴδιο μου τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ εἶσαι ὁ Κύριος καὶ ὁ Θεὸς τοῦ
 πνεύματος. Καὶ ἐνῶ ὅλα ὑπόκεινται στὴν ἀλλοίωση, μένεις Ἰησοῦ
 πάνω, ἀπὸ ὅλα ἀγαλλοίωτος καὶ καταδέχθηκες νὰ κατοικήσης μέσα
 στὴ μνήμη μου, ἀφ' ὅτου Σὲ ἐγνώρισα. Ἀλλὰ γιὰτὶ ἐξακολου-
 θῶ νὰ ἐρωτῶ σὲ ποῖο χῶρο τῆς μνήμης, μου κατοικεῖς, ὡσὰν νὰ
 ὑπάρχουν ἐκεῖ μέσα χῶροι ; Ἀσφαλῶς κατοικεῖς ἐκεῖ μέσα, γιὰτὶ
 ἐγὼ Σὲ θυμᾶμαι, ἐφ' ὅσον Σὲ ἐγνώρισα ἐκεῖ, γιὰτὶ Σὲ, εὐρίσκω ἐκεῖ
 κάθε φορὰ καὶ Σὲ στοχάζομαι ». Πέρα ἀπὸ ὅλες λοιπὸν τίς εἰκόνες
 τῶν αἰσθητῶν, πέρα ἀπὸ τὰ παθήματα καὶ ἐνεργήματα τῆς ψυχῆς,
 μέσα στὸν πυρῆνα τοῦ πνεύματος, δηλαδὴ στὴν ἀρχὴ τῆς ψυχῆς, ἐκεῖ
 ὑπάρχει ἡ αὐτοβεβαίωση γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ. Πέρα ἀπὸ τὴ
 γνώση τοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ τὴ γνώση τῶν ψυχικῶν γεγο-
 νότων, ὑπάρχει ἡ ἀνώτατη αὐτοβεβαίωση περὶ τοῦ Θεοῦ. Σ' αὐτὴν
 τὴν ἀνώτατη αὐτοβεβαίωση ὅμως ὁ Αὐγουστίνος ἐφίλασε ἀργά, ἀφοῦ
 πρὶν ἀγωνίσθηκε γιὰ τὴ γνώση τοῦ κόσμου καὶ τὴ γνώση τῆς ψυχῆς.
 « Ἀργὰ Σὲ ἀγάπησα, ὦ κάλλος, τόσο ἀρχαῖο καὶ ὅμως τόσο νέο πάν-
 τοτε, ἀργὰ Σὲ ἀγάπησα. Καὶ ἰδοὺ, Ἐσὺ ἦσυνα μέσα μου καὶ ἐγὼ
 ἦμουνα ἔξω. Καὶ ἔξω Σὲ ζητοῦσα καὶ ὀρμουσα μετὰ τὴν ἀσχήμια μου

πρὸς τὰ ὄμορφα πλάσματα, πού 'Ἐσὺ τὰ δημιούργησες. 'Ἐσὺ ἦσουν κοντά μου, ἐγὼ ὅμως δὲν ἦμουν κοντά Σου».

ΙΧ

'Αλλά γιατί ὅλη αὐτὴ ἡ ἐξομολόγηση ; Δὲν τὰ γνωρίζει ὅλα αὐτὰ ὁ Θεός ; « Γιατί λοιπὸν Σοῦ ἀφηγοῦμαι τόσα πολλὰ πράγματα ; "Οχι βέβαια γιὰ νὰ τὰ μάθης ἀπὸ μένα, ἀλλὰ κατευθύνω με ὅλα αὐτὰ τὸν νοῦ μου καὶ τὸν νοῦ τῶν ἀναγνωστῶν μου σὲ Σένα, ὥστε ὅλοι νὰ εἰποῦμε : μέγας Κύριος καὶ αἰνετὸς σφόδρα ». Τὸ βαθύτερο κίνητρο τῶν 'Ἐξομολογήσεων εἶναι ἡ ἀγάπη τοῦ Αὐγουστίνου πρὸς τὸν Θεό· τοῦτο εἶναι τὸ συναίσθημα πού πλημμυρίζει τὴν ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα του. « amorem amoris tui facio istuc· ἀπὸ ἀγάπη πρὸς τὴν ἀγάπη Σου πράττω τοῦτο. » Γιὰ νὰ καταδηλώσῃ τὴν ἀφοσιώσῃ του πρὸς τὸν πατέρα τῆς ἀγάπης, νὰ ὁμολογήσῃ τὴν ἀνθρώπινη ἀτέλεια καὶ ταπεινωσύνῃ, γι' αὐτὸ εἶναι πού γράφει τὶς 'Ἐξομολογήσεις τοῦ ὁ Αὐγουστίνος. Τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ ζητεῖ ἀκριβῶς τοῦτο, γιατί μακαρίζει τοὺς πτωχοὺς τῷ πνεύματι, τοὺς πραεῖς, τοὺς πενθοῦντας, τοὺς πεινῶντας καὶ διψῶντας τὴν δικαιοσύνην, τοὺς ἐλεήμονας, τοὺς καθαρὸς τῆ καρδία, τοὺς εἰρηνοποιούς. Οἱ 'Ἐξομολογήσεις εἶναι κατὰ βάθος λατρεία τοῦ Θεοῦ με τὶς σκέψεις καὶ με τὴ γλῶσσα. Διανοήματα καὶ γλῶσσα τίθενται στὴν ὑπηρεσία τοῦ Θεοῦ. « Στὴν ὑπηρεσία Σου θέλω νὰ ἀφιερῶσω σκέψεις καὶ γλῶσσα ». 'Ο ἄνθρωπος εἶναι « πτωχὸς καὶ πένης », ἐνῶ ὁ Θεὸς εἶναι « πλουτῶν εἰς πάντας τοὺς ἐπικαλουμένους αὐτόν », εἶναι ὁ ἴδιος ἐλεύθερος ἀπὸ μέριμνες γιὰ τὸν ἑαυτό του, μεριμνᾷ μόνον γιὰ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους.

'Ο Αὐγουστίνος ζῆ τώρα μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ, χαίρεται τὴ λυτρωτικὴ του πνοὴ καὶ συγκεντρώνει ὅλη του τὴν προσοχὴ στὴν 'Αγία Γραφή. « 'Ἡ Γραφή σου εἶναι ἡ ἀγνὴ ἡδονή μου ». 'Ο,τι ζητάει τώρα εἶναι νὰ ἔχῃ καιρὸ γιὰ νὰ χαρῆ αὐτὴ τὴν πηγὴ τῆς μυστικῆς σοφίας. « Δῶσε μου καιρὸ νὰ θεωρήσω τὰ μυστικά τοῦ νόμου Σου . . . διότι δὲν εἶναι δίχως αἰτία πού ἠθέλησες νὰ καταγραφοῦν ἐπάνω σὲ τόσα πολλὰ φύλλα τόσο σκοτεινὰ μυστικά ». Τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ ὅμως, « ἐν ᾧ εἰσιν πάντες οἱ θησαυροὶ τῆς σοφίας καὶ γνώσεως ἀπόκρυφοι », τοῦ ἀνοίγει τὸν δρόμο πρὸς τὴν ἀπόλυτη κατανόηση τῆς Γραφῆς. Αὐτοὺς τοὺς θησαυροὺς ζητάει νὰ καταλάβῃ τώρα ὁ Αὐγουστίνος μέσα στὴν 'Αγία Γραφή. Καὶ ἀρχίζει ὁ Αὐγουστίνος ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς Γραφῆς. « Θέλω τώρα ν' ἀκούσω καὶ νὰ κατα-

λάβω, πῶς ἐδημιούργησες ἐν ἀρχῇ τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. "Ἔτσι ἔγραψε ὁ Μωϋσῆς· ἔγραψε καὶ ἀπεδήμησε, ἦλθε ἀπ' ἐδῶ πρὸς τὰ ἐκεῖ, ἀπὸ Σένα σὲ Σένα, καὶ δὲν εἶναι πιά ἐνώπιόν μου. Γιατὶ ἂν ἦταν ἐδῶ θὰ τὸν ἐπιανα σφιχτὰ καὶ θὰ τὸν ἐρωτοῦσα καὶ θὰ τὸν ἐξώρμιζα ἐν τῷ ὀνόματί Σου νὰ μοῦ ἐξηγήσῃ αὐτὰ τὰ λόγια. καὶ τὰ ὦτα μου θὰ ἀκουγαν τοὺς λόγους ποὺ θὰ κυλοῦσαν ἀπὸ τὸ στόμα του. "Ἄν ὅμως ὠμιλοῦσε Ἑβραϊκά, τότε μάταια θὰ χτυποῦσε τὰ ὦτα μου, καὶ δὲν θὰ καταλάβαινα τίποτε. Ἄν ὅμως ὠμιλοῦσε Λατινικά, τότε θὰ καταλάβαινα τί ἐννοοῦσε ». Ἀλλὰ σὲ ὁποιαδήποτε γλῶσσα καὶ ἂν ὠμιλοῦσε ὁ Μωϋσῆς, πάλι θὰ χρειάζονταν ἓνα κριτήριο ὁ Αὐγουστῖνος γιὰ νὰ δεχθῆ ὅσα θὰ ἔλεγε ὁ Μωϋσῆς. Τὸ κριτήριο αὐτὸ εἶναι ἡ ἀλήθεια, ποὺ κατοικεῖ μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, ἐφ' ὅσον αὐτὸς ἔχει φωτισθῆ ἀπ' αὐτὴν. « Μέσα στὴν ἔδρα τοῦ πνεύματος μου θὰ μοῦ ἔλεγε ἡ ἀλήθεια, ὄχι στὴν ἑβραϊκὴ, οὔτε στὴν ἑλληνικὴ, ὄχι στὴν λατινικὴ οὔτε σὲ καμμιά ἄλλη γλῶσσα, ἀλλὰ δίχως τὸ μέσο τοῦ στόματος καὶ τῆς γλώσσας καὶ δίχως τὸν ἦχο τῶν συλλαβῶν : αὐτὸς ὁμιλεῖ τὴν ἀλήθεια. Καὶ ἐγὼ ὅλος ἐμπιστοσύνη θὰ ἔλεγα στὸν δοῦλο Σου : ναι, ὁμιλεῖς τὴν ἀλήθεια ». Ἐνας λοιπὸν δρόμος ὑπάρχει νὰ ἰδῆ κανεὶς τὴν ἀλήθεια : ἡ ἐσωτερικὴ φώτιση. "Ὅπως ὁ Θεὸς ἐφώτισε τὸν Μωϋσῆ νὰ ἐκφράσῃ τὴν ἀλήθεια, ἔτσι — τοῦτο ζητεῖ τώρα ὁ Αὐγουστῖνος — ἄς τὸν φωτίσῃ καὶ αὐτὸν νὰ τὴν καταλάβῃ.

Πῶς πρέπει λοιπὸν τώρα νὰ καταλάβῃ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου ; Ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ ὑπάρχουν· καὶ ἐπειδὴ ὑπάρχουν ὁμολογοῦν ὅτι εἶναι δημιουργημένα, γιὰτὶ ὑπόκεινται στὴν ἀλλαγὴ καὶ τὴν ἀλλοίωση. Ὑψηλόφωνα ἐπίσης ὁμολογοῦν ὅτι δὲν ἔγιναν μόνον τους. « Ὑπάρχομε, ἐπειδὴ δημιουργηθήκαμε ». Δὲν ἦταν λοιπὸν πρωτοῦ γίνου. Τὰ δημιουργήματα ὅμως αὐτὰ εἶναι ὠραῖα· ὠραῖος λοιπὸν πρέπει νὰ εἶναι καὶ ὁ δημιουργός. « Ἀλλὰ αὐτὰ δὲν εἶναι τόσο ὠραῖα, οὔτε τόσο καλὰ—ὅπως Ἐσὺ ὁ Δημιουργός τους· ἂν συγκριθοῦν μὲ Σένα δὲν εἶναι οὔτε ὠραῖα οὔτε καλὰ, οὔτε ὑπάρχουν ἐν γένει. Τοῦτο τὸ γνωρίζομε καὶ γιὰ τοῦτο Σὲ εὐχαριστοῦμε. Ἡ γνώση μας ὅμως, ἂν συγκριθῆ μὲ τὴ δική Σου, εἶναι μονάχα ἀγνοία ». Ἡ διαλεκτικὴ αὐτὴ ἐρμηνεία, ὅπου τὸ κάλλος καὶ ἡ ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ κόσμου, ἔστω καὶ σὲ κατώτερο βαθμὸ, εἶναι σχεδὸν ἀχώριστα, δὲν εἶναι νοητὴ δίχως τὴν ἐπίδραση τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ. Ὁ ἔρωσ τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ πρὸς τὸ κάλλος τοῦ κόσμου καὶ πρὸς τὴν ἀγαθότητα τοῦ ἀπολύτου εἶναι ἐδῶ συγκερασμένος μὲ τὴν ἀγάπη τοῦ χριστιανοῦ. Ὁ συγκερασμὸς αὐτὸς εἶναι διάχυτος μέσα σὲ ὅλο τὸ ἔργο τοῦ Αὐγουστίνου. Ἡ ψυχὴ τοῦ Αὐγουστίνου εἶναι τὸ μεγάλο χωνευτήρι τῶν δύο πνευμάτων· τοῦ νεοπλατωνικοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ. Κάτω ἀπὸ τὴν σφραγίδα τοῦ Χρι-

στιανισμού διακρίνονται κατακάθαρα τὰ στρώματα τοῦ Νεοπλατωνισμού.

Πῶς ὁμως ἐδημιούργησε ὁ Θεὸς τὸν κόσμον, τὸν οὐρανὸ καὶ τὴ γῆ καὶ μὲ ποιο ὄργανο ἐξετέλεσε τὸ μεγάλο του ἔργο; «Δὲν τὸν ἐδημιούργησες ὅπως ἓνας καλλιτέχνης, ὁ ὁποῖος μορφώνει ἓνα σῶμα ἀπὸ ἓνα ἄλλο, ποὺ ἤδη ὑπάρχει, κατὰ τὰ μέτρα τοῦ πνεύματός του, τὸ ὁποῖο ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ δίνη σὲ κάθε σῶμα τὴ μορφή ποὺ συλλαμβάνει . . . Ἐσὺ ἐπλασες τὸ σῶμα τοῦ καλλιτέχνη, τοῦ ἔδωκες ψυχὴ, ἡ ὁποία κυβερνάει τὰ μέλη τοῦ σώματος, Ἐσὺ τοῦ ἔδωκες τὴν ὕλη, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἐκεῖνος μορφώνει κάτι, Ἐσὺ τοῦ ἔδωκες τὸ τάλαντο, μὲ τὸ ὁποῖο συλλαμβάνει τὴν τέχνη καὶ θεάζεται ἐσωτερικῶς ὅ,τι θέλει νὰ παραστήσῃ ἐξωτερικῶς, ἐσὺ τίς αἰσθήσεις μέσῳ τῶν ὁποίων μεταφέρει αὐτὸς τὴν εἰκόνα τοῦ πνεύματός του στὴν ὕλη, καὶ μέσῳ τῶν ὁποίων εἰδοποιεῖται τὸ πνεῦμα του γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς ἰδέας, ἔτσι ὥστε νὰ μπορῇ αὐτὸς νὰ ἐρωτήσῃ τὴν ἀλήθεια— ἡ ὁποία εἶναι μέσα του θρονιασμένη— ἂν τὸ ἔκτυπο εἶναι καλὸ ».

Ἡ δημιουργία ἐγίνε μὲ τὸ « γεννηθήτω » τοῦ Θεοῦ. « Ἐσὺ λοιπὸν εἶπες : γεννηθήτω καὶ μὲ τὸν λόγο Σου ἐδημιούργησες τὸν κόσμον ». Πῶς εἰπώθηκε ὁμως τοῦτο τὸ « γεννηθήτω »; Ὅχι βέβαια ἐν χρόνῳ, γιὰτὶ τότε χρονώνεται ὁ ἄχρονος· ἀλλὰ εἰπώθηκε ἀπὸ τὴν αἰωνιότητα· ἀλλιῶς θὰ εἶχαμε χρόνο καὶ ἀλλοίωση ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου ὑπάρχει ἀληθινὴ αἰωνιότητα καὶ ἀληθινὴ ἀθανασία. Ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐπίσης αἰώνιος. Ὅμιλεῖ μὲ τὸν λόγο του, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐπίσης αἰώνιος· καὶ τὰ λέγει ὅλα ὅσα εἶναι νὰ γίνουν. « Καὶ ὅλα τὰ δημιουργεῖς διὰ τοῦ Λόγου Σου ». Ὁ Λόγος αὐτὸς τοῦ Θεοῦ εἶναι καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς γνώσεως γιὰ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους. « Ὁ αἰώνιος αὐτὸς Λόγος Σου εἶναι ἡ ἀρχή, ἐπειδὴ αὐτὸς ὁμιλεῖ καὶ σὲ μᾶς ». Αὐτὸς ὁ Λόγος εἶναι τὸ σταθερὸ σημεῖο ἀναφορᾶς καὶ γιὰ τὴ γνώση ποὺ ἠμποροῦμε νὰ ἔχωμε ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι. « Καὶ γιὰ τοῦτο ὀνομάζεται ἐκεῖνος ὁ αἰώνιος Λόγος καὶ ἀρχή, ἐπειδὴ, ἂν δὲν ἔμενε αἰώνιος, ἐμεῖς δὲν θὰ γνωρίζαμε κατὰ ποῦ πρέπει νὰ στραφοῦμε, γιὰ νὰ βγοῦμε ἀπὸ τὴν πλάνη μας ». Ὁ Λόγος ὁμως τοῦ Θεοῦ εἶναι ὁ Υἱός. Μὲ αὐτὸν τὸν Λόγο, μὲ τὸν Υἱόν, μὲ τὴ δύναμή του, μὲ τὴ σοφία του, μὲ τὴν ἀλήθειά του ἐδημιούργησε κατὰ θαυμάσιον τρόπο τὸν κόσμον, εἶπε κατὰ θαυμάσιον τρόπο τὸ « γεννηθήτω. » « Ἀλλὰ ποῖος ἠμπορεῖ νὰ τὸ συλλάβῃ; ποῖος νὰ τὸ ἀφηγηθῇ; Τί εἶναι αὐτὸ ἐκεῖ, ποὺ μὲ φωτίζει καὶ μοῦ ἀγγίζει τὴν καρδιά, δίχως νὰ τὴν πληγώνῃ, ὥστε νὰ φρίττω καὶ νὰ ἀνάβω· νὰ φρίττω, ἐφ' ὅσον τοῦ εἶμαι ἀνόμιος, νὰ ἀνάβω, ἐφ' ὅσον τοῦ εἶμαι ὁμοιος; Ἡ ἀλήθεια, ἡ ἴδια ἡ ἀλήθεια, εἶναι ποὺ μὲ φωτίζει, ποὺ σκορπίζει τὴν ὁμίχλη τῶν ὀφθαλμῶν μου ».

Υπάρχει όμως εδώ μία αντίρρηση, ή οποία είναι πλάνη: « τί έκανε ό Θεός, προτού δημιουργήση τόν κόσμο ; . . . Γιατί δέν έμεινε για πάντα ό ίδιος στην ίδια αδράνεια, όπου έμενε προτού δημιουργήση τόν κόσμο ; » "Όσοι όμιλούν, έτσι δέν καταλαβαίνουν τή σοφία του Θεού, δέν καταλαβαίνουν πώς δημιουργείται και τί δημιουργείται διά του Θεού και έν τῷ Θεῷ. Έχουν αύτοί τήν τόλμη νά θέλουν νά καταλάβουν τό αιώνιο, αλλά οι άσταθείς διαλογισμοί τους δέν μπορούν νά ελευθερωθούν από τό έρχεσθαι και παρέρχεσθαι τῶν όντων. « Ποιός θά κρατήση σφιχτά τους διαλογισμούς του και ποιός θά τους κρατήση για λίγο σέ ήρεμία, για νά μπορέσουν αύτοί για λίγο νά συλλάβουν τήν αϊγλη τῆς πάντοτε σταθεράς αιωνιότηας, και νά συγκρίνουν Αύτόν μέ τόν άείποτε άκατάπαυστο χρόνο, και τότε νά καταλάβουν, ότι Αύτός δέν είναι δυνατόν νά συγκριθῆ ; Και δέν θά καταλάβη τότε αύτός (πού θά κρατήση σφιχτά τους λογισμούς του), ότι ένα μακρό χρονικό διάστημα είναι μακρό μέ τά πολλά χρονικά σημεία πού παρέρχονται, τῶν όποίων ή διάρκεια δέν είναι σύγχρονη, ότι μέσα στην αιωνιότητα τίποτε δέν περνάει, αλλά όλα μέσα σ' αύτήν είναι παρόντα, ένῶ κανείς χρόνος δέν είναι όλωσδιόλου παρών ; Ποιός τότε τέλος δέν θά κατανοήση, ότι όλο τό παρελθόν άπωθείται από τό μέλλον, και όλο τό μέλλον ακολουθεῖ τό παρελθόν, και όλο τό παρελθόν και τό μέλλον γεννιέται από τήν αιώνια παρουσία και έκπορεύεται άπ' αύτήν ; Ποιός θά κρατήση τους διαλογισμούς τῶν ανθρώπων, ώστε επί τέλους νά ήρεμήσουν και νά γνωρίσουν, πώς ή αιωνιότητα ήρεμεῖ και δίχως νά είναι μέλλον ή παρελθόν προδιαγράφει τους μέλλοντες και τους περασμένους χρόνους ; » "Ό,τι ζητεῖ εδώ ό Αύγουστίνος είναι νά σταματήση ή λογική του χρόνου, ή οποία είναι ή κίνηση του λογισμού. Πρέπει νά σταματήση ό λογισμός ως κίνηση για νά συλλάβη ό νοῦς τήν αιωνιότητα.

Ό άγωνιστής του πνεύματος Αύγουστίνος εύρίσκεται τώρα στην ύψηλότατη κορυφή του πνεύματος, όπου τό πνεῦμα ένώνεται μέ τόν έαυτό του, συγκεντρώνεται στην ένότητά του και τείνει νά ένωθῆ μέ τήν αιωνιότητα. Τήν κατάσταση αύτήν, όπου ό λογισμός ήρεμεῖ, περιγράφει και ό Πλωτίνος : « Σ' αύτήν τήν κατάσταση ήταν αύτός (ό νοῦς) ένα μέ τόν έαυτό του και δέν είχε καμμιά διαφορά μέ τόν έαυτό του ούτε μέ τά άλλα, γιατί μέσα του δέν έκινεῖτο τίποτε, ούτε θυμός, ούτε επιθυμία ήταν καμμιά μέσα του, όταν αύτός είχε ανέβει εκεί επάνω· ούτε όμως έννοια καμμιά ούτε κανείς λογισμός υπήρχε, αλλά ούτε αύτός ό ίδιος δέν υπήρχε, αν πρέπει και αύτό νά ειπωθῆ. Αλλά ήταν, ως ποῦμε, ό ίδιος συνεπαρμένος σέ κατάσταση ήσυχη και έρημη και όλο του τό είναι δέν έκλινε κατά πουθενά, ούτε ήταν

ἐστραμμένος πρὸς τὸν ἑαυτό του, ἦταν ὀλωσδιόλου ἀκίνητος καὶ εἶχε γίνοι ὁ ἴδιος ἓνα ἀπόλυτο σταμάτημα. Ἀκόμα καὶ τὰ ὁμορφα πράγματα δὲν τὰ σκέπτεται πιά, ἀλλὰ εἶναι προχωρημένος πέρα ἀπὸ τὴν ὁμορφιά καὶ ἔχει προσπεράσει καὶ τὴν χορεία τῶν ἀρετῶν, ὅπως ἓνας ποῦ ἐμπῆκε εἰς τὸ ἐσώτατο μέρος τοῦ ἀδύτου καὶ ἄφησε πίσω του τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν, τὰ ὅποια, ὅταν αὐτὸς ἐξέλθῃ ἀπὸ τὸ ἀδυτο, τὰ συναντᾷ πρῶτα αὐτὰ, ἔπειτα ἀπ' ἐκείνη τὴν θεά καὶ τὴν ἔνωσή του ὄχι μετὰ τὸ ἀγαλμα οὔτε μετὰ εἰκόνα, ἀλλὰ μετὰ τὸ ἴδιο τὸ θεῖο ». Καὶ ὁ Πλωτῖνος λοιπὸν ζητάει τὸ σταμάτημα ὅλων τῶν θυμικῶν καταστάσεων, ὅλων τῶν διαλογισμῶν ὡς ἀναγκαία προϋπόθεση γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ ἡ ψυχὴ τὴν ἔνωσή της μετὰ τὸ θεῖο, γιὰ νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὸν χρόνον καὶ νὰ ζῆσῃ γιὰ λίγο μέσα στὴν αἰωνιότητα.

Ὁ χρόνος καὶ ὁ κόσμος εἶναι πράγματα συνάλληλα. Γιὰ τοῦτο ὁποῖος ζητάει μετὰ τὴν φαντασία του νὰ προχωρήσῃ σὲ «χρόνους» πρὸ τῆς δημιουργίας, αὐτὸς δὲν συλλαμβάνει τὸ πρόβλημα, γιὰτὶ ὁ χρόνος τίθεται μαζί μετὰ τὸν κόσμον. « Πῶς ἦταν δυνατὸν νὰ ὑπάρχῃ χρόνος, ἂν αὐτὸς δὲν εἶχε τεθῆ ἀπὸ Σένα ; Ἡ πῶς ἦταν δυνατὸν νὰ ἔχῃ παρέλθῃ χρόνος, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη ; . . . Αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν χρόνον τὸν ἐδημιούργησες Ἐσύ, καὶ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ παρέλθῃ κανεὶς χρόνος, προτοῦ Ἐσύ νὰ δημιουργήσῃς τὸν χρόνον. Ἄν ὅμως δὲν ὑπῆρχε ὁ χρόνος προτοῦ ὑπάρξῃ ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ, πῶς τότε ἤμπορεῖ κανεὶς νὰ ἐρωτήσῃ, τί ἔκανες Ἐσύ τότε ; Γιατὶ ὅταν δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη ὁ χρόνος, δὲν ὑπῆρχε ἀκόμα οὔτε τ ὅ τ ε ». Ὁ λόγος τοῦ Πλάτωνος: « χρόνος μετὰ οὐρανοῦ γέγονεν » ἀναλύεται ἐδῶ εἰδικώτερα κατὰ τὰ διδάγματα τῆς νεοπλατωνικῆς σχολῆς. Τὸ « περὶ αἰῶνος καὶ χρόνου » τοῦ Πλωτίνου ἀποτελεῖ τὴν βάση γιὰ τὶς ἀναλύσεις αὐτῆς τοῦ Αὐγουστίνου. Κανεὶς ὅμως χριστιανὸς φιλόσοφος ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Αὐγουστῖνον δὲν ἀνέλυσε μετὰ τόσο βάθος τὸ γεγονὸς τοῦ χρόνου. Τὸ γεγονὸς τῆς μνήμης καὶ τὸ γεγονὸς τοῦ χρόνου εἶναι δύο θέματα, ὅπου ἐμβαθύνει μετὰ τὴν φιλοσοφική του διάνοιαν ὁ Αὐγουστῖνος. Ὅτι ὁ Αὐγουστῖνος φιλοσοφεῖ ἐπάνω στὰ δύο αὐτὰ γεγονότα δὲν εἶναι τυχαῖο. Ἐκτὸς τοῦ ὅτι συνδέονται στενότερα τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο, εἶναι καὶ τὰ δύο, μνήμη καὶ χρόνος, γεγονότα τῆς ψυχῆς· διαγράφονται εἰς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Αὐγουστῖνος ὡς ἐρμηνευτὴς τῆς ἐσωτερικότητος τοῦ ἀνθρώπου ἦταν ὑπερωμένος νὰ σταματήσῃ ἐπάνω σ' αὐτὰ τὰ δύο γεγονότα, γιὰτὶ μνήμη καὶ χρόνος εἶναι βασικοὶ τρόποι τῆς ψυχικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου.

Οἱ διατυπώσεις τοῦ Αὐγουστίνου περὶ τῆς οὐσίας τοῦ χρόνου εἶναι κλασικῆς. Γιὰ τοῦτο ἀξίζει νὰ ἐνδιατρίψωμε ἐδῶ περισσότερο. Ὅτι λέγει γιὰ τὸν χρόνον ὁ Αὐγουστῖνος τὸ ἀντιθέτει πρὸς τὴν αἰωνιότητα καὶ ὅτι λέγει γιὰ τὴν αἰωνιότητα τὸ ἀντιθέτει πρὸς τὸν χρόνον. Ἀκολου-

θεϊ βέβαια και σ' αυτό τον Πλωτῖνο, ὁ ὁποῖος λέγει : « τὴν αἰωνιότητα και τὸν χρόνο τὰ ἀντιθέτομε τὸ ἓνα πρὸς τὸ ἄλλο και ἀποδίδομε ἐκεῖνη πρὸς τὴν αἰδία οὐσία, τὸν χρόνο πάλι τὸν ἀποδίδομε στὸν κόσμον τοῦ γίνεσθαι και σ' αὐτὸ ἐδῶ τὸ σύμπαν ». Ὁ Αὐγουστῖνος συνεχίζει : ποτε λοιπὸν δὲν ὑπῆρξε χρόνος, ὅποτε Ἐσὺ νὰ μὴν εἶχες ἤδη τίποτε δημιουργήσει, ἐπειδὴ Ἐσὺ ἐδημιούργησες τὸν χρόνο. Και κανεὶς χρόνος δὲν εἶναι αἰώνιος ὅπως Ἐσὺ, ἐπειδὴ Ἐσὺ εἶσαι πάντα. Ἄν ἔμενε και ὁ χρόνος πάντα, τότε δὲν θὰ ἦταν χρόνος. Γιατί τί εἶναι χρόνος ; Ποιὸς θὰ μπορούσε νὰ συλλάβῃ εὐκολα και σύντομα τὴν ἐννοιά του ; Ποιὸς θὰ μπορούσε ἔστω και μὲ σκέψεις νὰ τὸν συλλάβῃ, γιὰ νὰ τὸν ἐκφράσῃ ὕστερα μὲ λέξεις ; » Και ὅμως τίποτε δὲν μᾶς φαίνεται τόσο κοινὸ και τόσο γνώριμο ὅσο ὁ χρόνος. « Τί εἶναι ὁ χρόνος ; Ὅταν δὲν μὲ ἐρωτᾷ κανεὶς, τότε γνωρίζω τί εἶναι ὅταν ὅμως θέλω ν' ἀπαντήσω στὴν ἐρώτηση πού θὰ μοῦ κάνη κανεὶς, τότε δὲν γνωρίζω τί εἶναι » : Τὴν ἴδια στροφή τὴν εὐρίσκομε και στὸν Πλωτῖνο, ὁ ὁποῖος, ὕστερα ἀπὸ τὸν ὀρισμὸ πού ἔδωκε πρὶν γιὰ τὴν αἰωνιότητα και τὸν χρόνο, συνεχίζει : « μὲ αὐτὸ πού εἶπαμε πιστεύομε πρὸς στιγμήν . . . ὅτι ἔχομε σαφῆ ἐντύπωση και γιὰ τίς δυὸ ἐννοιες στὴν ψυχὴ μας, ἀφοῦ μεταχειριζόμεσθε πάντοτε τὸ ὄνομα και τὴν ἐκφρασή τους. Ἄν ὅμως ἐπιχειρήσωμε νὰ συλλάβωμε ἀκριβέστερα και τίς πλησιάσωμε ἀπὸ κοντά, τότε ἡ σκέψη μας συναντᾷ δυσκολίες ». Ἐδῶ ὅμως δὲν θὰ ἀναφέρωμε ὅλες τίς ἀναλογίες πού ὑπάρχουν μεταξὺ Αὐγουστῖνου και Πλωτῖνου, γιὰ αὐτὲς εἶναι πολλές. Τὸ σημαντικὸ εἶναι ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ ἐρμηνεία τοῦ χρόνου και τῆς αἰωνιότητας, τὴν ὁποῖαν δίδει ὁ Αὐγουστῖνος, στηρίζεται στὴ ἀντίστοιχη ἐρμηνεία τοῦ Πλωτῖνου.

Προκειμένου νὰ ὀρίσῃ ὁ Αὐγουστῖνος τὸν χρόνο, παρατηρεῖ ὅτι δύναται νὰ εἰπωθῇ μὲ βεβαιότητα τὸ ἐξῆς : δὲν θὰ ὑπῆρχε παρελθόν, ἂν τίποτε δὲν περνοῦσε, και δὲν θὰ ὑπῆρχε μέλλον, ἂν δὲν ἐπλησίαζε κάτι, και δὲν θὰ ὑπῆρχε παρόν, ἂν δὲν ὑφίστατο κάτι. Ἀλλὰ κατ' οὐσίαν οὔτε τὸ παρελθόν οὔτε τὸ μέλλον ὑπάρχουν, γιὰ τὸ παρελθόν δὲν ὑπάρχει πιά και τὸ μέλλον δὲν ὑπάρχει ἀκόμη. Ἐξ ἄλλου, ἂν τὸ παρόν ἦταν πάντοτε, ἂν ἦταν στάσιμο, δίχως νὰ χάνεται πρὸς τὸ παρελθόν, τότε τὸ παρόν δὲν θὰ ἦταν χρόνος, ἀλλὰ αἰωνιότητα. Ὡστε τὸ παρόν, γιὰ νὰ εἶναι χρόνος, πρέπει νὰ μετακινεῖται πρὸς τὸ παρελθόν. Ἄν τὸ παρόν δὲν εἶχε αὐτὴν τὴν ιδιότητα, δηλαδή νὰ μεταπίπτῃ ἀπὸ τὸ εἶναι εἰς τὸ μὴ εἶναι, τότε δὲν θὰ ἦταν συνδεδεμένο καθόλου πρὸς τὸ εἶναι. Τὸ εἶναι ὅμως τοῦ παρόντος ἐγκεῖται ἀκριβῶς σὲ τοῦτο, ὅτι ἀμέσως, μεταπίπτει εἰς τὸ μὴ εἶναι. Πρέπει λοιπὸν νὰ εἰποῦμε, ὅτι ὁ χρόνος εἶναι χρόνος, ἐπειδὴ τείνει πρὸς τὸ μὴ εἶναι. Τὸ παρόν ὅμως εἶναι ἀσύλ-

ληπτο με τὰ γνωστά μέτρα τοῦ χρόνου, με τὸ μακρὸς ἢ με τὴ βραχύτητα. Μόνον γιὰ τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον εἶναι δυνατὸν νὰ εἰποῦμε ὅτι ἔχουν μεγάλη διάρκεια ἢ μικρή, μακρότητα ἢ βραχύτητα. Ἔτσι ὁμιλοῦμε γιὰ βραχὺ ἢ μακρὸ χρονικὸ διάστημα τοῦ παρελθόντος. Ἀλλὰ — τοῦτο εἶναι τώρα τὸ ἐρώτημα τοῦ Αὐγουστίνου — πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι μακρὸ ἢ βραχὺ ἐκεῖνο ποὺ δὲν ὑπάρχει καθόλου ; Γιατὶ τὸ παρελθὸν δὲν ὑπάρχει πιά καὶ τὸ μέλλον δὲν ὑπάρχει ἀκόμη. Τὸ παρὸν ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος, τὸ ὁποῖον πραγματικὰ ὑπάρχει, περιορίζεται εἰς τὸ ἐλάχιστον. « Ἐὰν ἤμπορεῖ κανεὶς νὰ σκεφθῆ ἓνα ὁποιονδήποτε χρόνο, ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διαιρεθῆ σὲ μέρη, ἔστω καὶ στὰ ἐλάχιστα, τότε μόνον αὐτὸν τὸν χρόνο θὰ ἤμποροῦσε νὰ τὸν ὀνομάσῃ «παρὸν». Καὶ ὅμως καὶ αὐτὸ τὸ μικρὸ μέρος τοῦ χρόνου μεταπίπτει τόσο σύντομα ἀπὸ τὸ μέλλον πρὸς τὸ παρελθὸν, ὥστε αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐκταθῆ ἔστω καὶ μιὰ στιγμή πέρα ἀπὸ τὴ διάρκειά του. Γιατὶ ἂν ἦταν δυνατόν νὰ ἐπεκταθῆ πέρα ἀπὸ τὴ διάρκειά του, τότε θὰ μοιράζονταν σὲ παρελθὸν καὶ μέλλον. Γιὰ τὸ παρὸν ὅμως δὲν θὰ ἔμενε τότε τόπος. Ποῦ εἶναι λοιπὸν ὁ χρόνος, ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸν ὀνομάσωμε μακρὸν ; » Καὶ ὅμως συγκρίνομε χρονικὰ διαστήματα τὸ ἓνα με τ' ἄλλο καὶ λέμε ὅτι τὸ ἓνα εἶναι μακρότερο καὶ τὸ ἄλλο βραχύτερο. Κατ' οὐσίαν ὅμως, λέγει ὁ Αὐγουστίνος, μετράμε τοὺς χρόνους μόνον ἐφ' ὅσον, καθὼς περνοῦν, τοὺς αἰσθανόμαστε καὶ τοὺς μετράμε. Ποιὸς ὅμως ἤμπορεῖ νὰ μετρήσῃ τοὺς περασμένους χρόνους, οἱ ὁποῖοι δὲν ὑπάρχουν πιά, ἢ τοὺς μέλλοντες, οἱ ὁποῖοι δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη ; Κανεὶς, ἐκτὸς ἂν ἰσχυρισθῆ, ὅτι δύναται νὰ μετρήσῃ ὅ,τι δὲν ὑπάρχει. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ὁ χρόνος παρέρχεται, δύναται κανεὶς νὰ τὸν ἀντιληφθῆ καὶ νὰ τὸν μετρήσῃ, ὅταν ὅμως παρέλθῃ, δὲν ἤμπορεῖ πιά κανεὶς νὰ τὸν μετρήσῃ, ἐπειδὴ τότε ὁ χρόνος δὲν ὑπάρχει πιά ».

Ἀλλὰ παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ Αὐγουστίνος αἰσθάνεται ὅτι δὲν ἀγγίζει τὴν ἀλήθεια· γιὰ τοῦτο προσθέτει : « ἐρευνῶ, πατέρα, δὲν θέτω ἰσχυρισμούς· προστάτεψέ με καὶ βοήθησέ με σ' αὐτό, Θεέ μου . . . » Ἀφησέ με, Κύριε, ἐλπίδά μου, νὰ ἐρευνήσω ἀκόμη, μὴν ἐνοχλήσῃς τὴν προσπάθειά μου. Ἄν λοιπὸν ὑπάρχει ἓνα παρελθὸν καὶ ἓνα μέλλον, θέλω πρόθυμα νὰ γνωρίσω, ποῦ εἶναι αὐτά ». Τὸ παρελθὸν ὅμως κατ' οὐσίαν δὲν ὑπάρχει, γιατί ἂν ὑπῆρχε, τότε θὰ ἦταν παρὸν. Ὅ,τι ὑπάρχει ἀπὸ τὸ παρελθὸν εἶναι μόνον ἡ εἰκόνα του μέσα στὴ μνήμη, ἡ εἰκόνα του μέσα στὸ παρὸν. « Ὅταν μιλάμε γιὰ τὸ παρελθὸν σύμφωνα με τὴν ἀλήθεια, τότε δὲν ἀνασύρωμε ἀπὸ τὴ μνήμη μας τὰ ἴδια τὰ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα πέρασαν, ἀλλὰ τίς εἰκόνες τῶν ἀντικειμένων ποὺ ἔχομε συλλάβει με λέξεις... Ἡ νεότητά μου π.χ., ἢ ὁποῖα δὲν ὑπάρχει πιά, ἀνήκει στὸ παρελθὸν, τὸ ὁποῖον δὲν ὑπάρχει πιά. Ὅταν ὅμως σκέπτομαι τὴ νεό-